

*Ниязов Т.З., Жолочиева Э.Т.***КЫЗЫЛСУУ-КЫРГЫЗ АВТОНОМИЯЛЫК ОБЛУСУНУН
ӨНУГҮҮСҮНӨ ЭКОНОМИКАЛЫК-ГЕОГРАФИЯЛЫК АНАЛИЗ***Ниязов Т.З., Жолочиева Э.Т.***ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ
КЫЗЫЛСУ-КЫРГЫЗСКОГО АВТОНОМНОГО ОКРУГА***T. Niyazov, T. Jolochieva***ECONOMIC-GEOGRAPHICAL ANALYSIS
OF THE DEVELOPMENT OF THE KYZYL SU-KYRGYZ
AUTONOMOUS DISTRICT**

УДК: 338.91:312.8

Физикалык география боюнча маалыматтар менен бирге Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу районунун экономикалык географиясы боюнча чарбалык комплекстердин (өнөр жай, айыл чарба, транспорт) аймактык жана тармактык түзүлүшүн талдоо түрүндө материал берилген, жана ошондой эле кытайлык кыргыздардын материалдык жана руханий маданияты боюнча маалыматтар берилет. Макала Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу облусу менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы дипломатиялык, соода-экономикалык, маданий мамилелери тууралуу маалыматты камтыйт.

Негизги сөздөр: автономиялуу облус, оодан, жаратылыш ресурстары, калктын географиясы, өнөр жай, айыл чарба, транспорт.

Наряду со сведениями по физической географии дается материал по экономической географии Кызылсуу-Кыргызского автономного округа в виде анализа территориально-отраслевой структуры хозяйственных комплексов (промышленность, сельское хозяйство, транспорт), а также базовые данные по материальной и духовной культурах китайских кыргызов. Рассмотрено влияние экономико-географического положения и физико-географического положения на территориальную структуру, характер и направления внешних социально-экономических связей региона. В статье даны некоторые материалы, касающиеся дипломатических, торгово-экономических и культурных отношений Кызылсуу-Кыргызского автономного округа и Кыргызской Республики.

Ключевые слова: автономный округ, уезд, природные ресурсы, география населения, промышленность, сельское хозяйство, транспорт.

Along with information on physical geography, material is given on the economic geography of the Kyzylsu-Kyrgyz Autonomous District in the form of an analysis of the territorial and sectoral structure of economic complexes (industry, agriculture, transport), as well as basic data on the material and spiritual culture of the Chinese Kyrgyz. The influence of the economic-geographical position and physical-geographical position on the territorial structure, nature and direction of the external socio-economic relations of the region is considered. The article provides some materials related to the diplomatic, trade, economic and cultural relations of the Kyzylsu-Kyrgyz Autonomous Okrug and the Kyrgyz Republic.

Key word: autonomous region, county, natural resources, population geography, industry, agriculture, transport.

Кызылсуу-Кыргыз автономиялык району Кытай Эл Республикасынын эң батыш бөлүгүндө, Евразия континентинин борборунун түндүк кендиктеринде, Шинжаңдын түштүк-батыш бөлүгүндө жайгашкан. Түндүк-батышынан Тянь-Шань тоолору, түштүгүнөн

Памир, түндүгүнөн Кунлун тоолору менен чектелет. Түндүгүнөн Кыргызстан, батышынан Тажикстан, чыгышынан Ак-Суу, Үч-Турпан, Гелпин оодандары, түштүгүндө Маралбашы (Кашкар), Жаркент, Жаңысар району жана Таш-Коргон Тажик автономиялуу округу жайгашкан.

Рельефи түштүк-чыгыштан түндүк-батышты карай тепкич түрүндө көтөрүлөт. Эң жапыз жери деңиз деңгээлинен 1197м. бийиктикте жайгашкан. Автономиялык райондо деңиз деңгээлинен 5000 мден жогору 16 бийик тоо бар, алардын чокуларында жыл бою кар жаап, эң калың жери 100 мден ашат. «Айсбергдердин атасы» Музтаг чокусу деңиз деңгээлинен 7546 м. чейин көтөрүлөт. Гонгер чокусу деңиз деңгээлинен 7719 м. чейин көтөрүлүп, автономдук райондун эң бийик жери болуп саналат. Тоолордо мөңгүлөр бар, жалпы аянты 1960,8 чарчы км 20дан ашык негизги мөңгүлөр бар. Түздүктөрдө Артуш шаарынын ортоңку жана төмөнкү агымындагы Какмак-Бөгүзи дарыясынын аллювиалдык түздүгү, Актоо ооданынын Памир тоо этектериндеги конус сымал аллювий түздүгү орун алган.

Климаты кескин континенталдык, мелүүн, мезгилдердин мурда байкалган өзгөрүшү, кышында аз жаан-чачындуу түндүк шамалы жана тез-тез түштүк шамалы менен мүнөздөлөт. Түздүктө күн нурунун болушу жетиштүү. Тоолуу райондордун климаты суук. Жайы ысык, кышы узак.

Райондун аймагынын басымдуу бөлүгүн тоолор ээлейт – 90%. Районду негизинен деңиз деңгээлинен орточо бийиктигинен 2500-3500 м бийиктиктеги тоолуу аймактар ээлейт.

Тоо рельефинин өзгөчөлүктөрү биринчи кезекте суу ресурстарынын бөлүнүшүнө таасирин тийгизген. Кызылсуу-Кыргыз районунда жер астындагы суулардын бир кыйла запастары бар. Суу ресурстарына бай болгондуктан сунун теориялык энергия запасы 346,8 млн кВт. Жер үстүндөгү сууларды пайдалануу жалпы көлөмдүн 12%, жер астындагы сууларды пайдалануу 10,8% түзөт. Түндүк-чыгыштан түштүк-батышка карай жети дарыя агат: Ерцзян, Кушан, Гайзы, Кызылсу, Какмак, Богузи, Тошкон, Бул дарыялардын көбү ички дарыялар. Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу округунда 35 табигый көл бар, алардын ичинен тузсуз көлдөр

негизинен Актоо районунун Булуңкоус жана Субашин райондорунда топтолгон, эң ирилери Булункөл жана Каракөл көлдөрү. Акчий ооданын түндүк-батышындагы бийик тоолуу аймактарда, негизинен, деңиз деңгээлинен 3000 м. Бийиктикте жайгашкан аз сандыгы тузсуз көлдөрү жана кээ бир мөңгү көлдөрү бар. Туздуу көлдөр (туздуу көлдөр) негизинен Артыш шаарынын түндүк алабында таралган, алардын эң чоңу Ньеркөл жана Туз-сугат туздуу көлдөрү.

1992-ж. токой аянттары аймактын болгону 10% түзгөн. Акыркы жылдары, айрыкча Кытайдын Коммунисттик партиясынын 18-съездинен кийин өкмөт тарабынан табигый токойлорду коргоону күчөтүү, көчөттөрдү отургузуу натыйжасында токойдун үлүшү 16,3% жетти.

Район табигый өсүмдүктөрүнө кедей, жапайы өсүмдүктөрдүн 184 түрү бар, негизинен чөптөр, тагал гүлдүүлөр, дан өсүмдүктөрү, буурчак өсүмдүктөрү жана башка чөптөр. Жапайы өскөн ширеге бай чычырканак кеңири тараган. Баалуу жапайы өсүмдүктөргө бор доорунун калдыгы жазы жалбырактуу дайыма жашыл Сяоша падуу жана сейрек кездешүүчү кар лотос өсүмдүктөрү кирет. Аймакта арпа жана астрагал (мас жылкы чөп) сыяктуу уулуу өсүмдүктөр өсөт. Артыш шаары жана Актоо ооданы коон-жемиштердин атактуу мекени. Жергиликтүү сапаттуу сорттордо негизинен инжир, жүзүм, өрүк, анар, шабдалы, алмурут, бадам ж.б., коон жана дарбыз бар. Анжир Тянь-Шандын түндүгүндө жана түштүгүндө белгилүү болгон Артыш шаарынын өзгөчө продуктусу, Артуш «анжирдин мекени» катары белгилүү. Анжир сейрек кездешүүчү мөмө, таттуу, даамдуу жана аш болумдуу. Артыш жүзүмүнүн көптөгөн түрлөрү бар, алардын эң белгилүүсү «Мунаг» жүзүмү, анын эң чоң өзгөчөлүгү – узак мөөнөткө сактоого оңой.

Шинжандагы канаттуулардын түрлөрүнүн жалпы санынын 60% түзгөн канаттуулардын 244 түрү бар. Бул жерде көптөгөн баалуу жапайы жаныбарлар бар, анын ичинде улуттук коргоого алынган биринчи класстагы 12 түрү, экинчи класстагы 33 түрү, баалуу жана сейрек кездешүүчү жапайы жаныбарлардын 40тан ашык түрү. Аймакта Шинжан-Памир платосунун саздак жаратылыш коругу жайгашкан.

Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу району пайдалуу кендерге бай, негизинен кең тоолуу аймактарда таралган. Металл кендерине алтын, күмүш, жез, темир, марганец, хром, коргошун, цинк, калай, никель, кобальт, вольфрам, алюминий, молибден, ванадий, титан, литий, бериллий, ниобий, тантал ж.б.; Отун казып алуу шахталарында көмүр, нефть жана башкалар кирет; курулуш материалдарынын шахталарында туздун жана тенардиттин бай запастары да бар. Мындан тышкары, исландиялык таш, берилл сыяктуу баалуу жана сейрек кездешүүчү минералдар бар. Пайдалуу кендер негизинен аз сандыгы сланец менен көмүрдөн

турат. Алдын ала 28 көмүр шахтасы аныкталып, анын 12си иштеп жатат; кара металл рудалары негизинен темир, андан кийин марганец, ванадий жана титан менен берилген. Темир рудасы кеңири таралган, ири запастары жана жогорку сорту менен штатта бардыгы болуп 55 темир рудасы табылган, анын ичинде 8 кен жана 47 руда пункту.

Кызылсуу-Кыргыз автономиялык району 1954-жылдын 14-июлунда өз алдынча административдик бирдик катары уюшулган. Кытайдын Элдик Саясий Консультативдик Кеңешинин (КПСС) Башкы программасына ылайык, «Ар бир улут өз алдынча башкаруу укугуна ээ». 1953-жылы Шинжаң улуттук саясатты пландоо комитети «Акчий, Улугчат жана Артуш оодандарын бирдиктүү Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу районуна бириктирүү» чечимин кабыл алган. Жергиликтүү жетекчилик жана бүткүл административдик система түздөн-түз Шинжаң өкмөтүнө баш ийет [1].

Аймактын жалпы аянты 72 468 чарчы км. түзөт. Райондун карамагында 3 оодан - Акчий, Улучат, Актоо жан 39 айыл кирет. Административдик борбору – Артыш шаары.

КНР түзүлгөн мезгилде – 1949-ж. анын чегинде 420 миңден ашуун кыргыздар жашаган, анын ичинен 70 миңге жакыны Шинжаңда жайгашып, калктын 9% түзгөн. Белгилей кетсек, Кытайдын түндүк-чыгышындагы Хэйлуңцзян провинциясынын Фууюй уездинде фууюй кыргыздары деп аталгандар – 1300дөн ашык Енисей кыргыздарынын урпактары болгон кыргыздар жашайт. Ошондой эле Лобнор көлүнүн тегерегинде лоб-кыргыз деп аталган өтө аз санда кыргыздар кездешет. Андан тышкары Кытайдын башка төмөнкү аймактарында чачыранды түрүндө отурукташкан: Аксу шаары; Таш-Коргон (Тажик автономиялык району); Цзинхэ (Бортала-Монгол автономиялык району), Монгол-Күрө, Текес, Тачэн-Чугучак (Или-Казак автономиялык району) [2].

Учурда райондун жалпы калкынын саны 620230 адамды түзсө (2020), анын 29,88%ын кыргыздар түзөт [3].

Калкы эркектер 320115 адам, аялдар 300115 адам. Эркектер менен аялдардын катышы 50,9:49,1. Төрөлүү 8761 адам, табигый өсүш 17,93%, өлүм 5,59%.

Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу округунда 11 улуттун өкүлдөрү жашайт, калктын басымдуу бөлүгүн кыргыздар түзөт, башка элдердин арасында кытайлар – 41 404 хандар, 408 738 уйгурлар, 6 031 тажиктер жана ошондой эле дунгандар, казактар, өзбектер, татарлар, монголдор, сибо, манчжурлар. Калктын жыштыгы 7,45 адам [4].

Өнөр жай 70-жылдары гана калыптана баштаган, алгачкы өнөр жай ишканалары ачылган. Маселен, Артуш шаарында ун комбинаты, айыл чарба продуктыларын кайра иштетүү боюнча ишканалар, айыл чарба

машиналарынын тетиктерин жасоочу завод курулган; Көмүр, туз кендери казыла баштады. Ошол эле жылы Ак-Чий районунда 6, Улугчат районунда 1950-1980-жылдары 6 чакан өнөр жай ишканалары ачылган. 24 ишкана ачылып, аларда 500 адам иштейт. Сандалган оодандык борборлордон тышкары аларга жакын жайгашкан айылдарда да өнөр жай ишканалары иштей баштады.

1986-жылдын маалыматтары боюнча Кызылсуудагы өнөр жай ишканаларынын жалпы саны 56га жетип, аларда 5300 адам иштеген. Райондун өнөр жайынын өнүгүшү 1990-жылы 178 миллион 470 миң юанды түзгөн жалпы дүң кирешеге алып келди. Бул көрсөткүчтүн 10% жылдык өсүшү мүнөздүү.

2019-ж. райондун ИДПсы 11 миллиард 212 миллион юань түзүп, киши башына 18 329 юань түздү. 2020-жылы аймактык ИДП 16,924 миллиард юаньга жетти, бул 2019-жылга салыштырмалуу 4,1%га көп.

Айыл чарбасы Кызылсуу районунун экономикасынын алдыңкы тармагы болуп саналат. 1980-жылдардан баштап райондо малдын санын тынымсыз жогорулатуу тенденциясы байкалды. Буга социалдык-саясий чөйрөлөрдө жайгаштыруу да, айыл чарбасын мындан ары да өнүктүрүүгө багытталган ачык-айкын экономикалык курс да шарт түздү. 1980-жылы эт өндүрүүнүн көлөмү 2901 тонна болсо, 1990-жылы бул көрсөткүч 10391 тоннага жеткен, б.а. 3,58 эсеге жогорулады. Чабандардын кирешеси 1978-жылы 43,82 юань, 1990-жылы 406,67 юань болгон. 2000-жылы уездеги малдын саны 1 миллион 434 миң 500 башка жетип, мал чарбачылыгынын дүң продукциясы 24 миллион 3980 миң юань, малчылардын орточо кирешеси 1001 юань болду.

Дини боюнча мусулман болгон кыргыздардын эл чарбасында мал чарбасынын жаңы тармагы - чочко чарбасы пайда болгондугу көңүл бурууга арзыйт. Бул биринчи кезекте кадрдык ресурсту түзгөн жана кытайлардын мындан аркы масштабдуу көчүрүлүшүнүн негизин түзгөн ханзу кытайлардын Кытайдын ички аймактарынан Синьцзянга көчүрүлүшү менен байланышкан.

Мал чарбачылыгын дыйканчылык менен айкалыштыруу тенденциясы күчөгөн, муну 1952-жылдын аягында райондун чарбаларынын 80%ы дыйканчылык менен да, мал чарбачылыгы менен да, айдоо аянттары менен да алектенген 1952-жылдын акырына карата мындай айкалыштыруу үстөмдүк кылганы күбө. район 50 процентке көбөйдү. Чыгыш Түркстандын климаттык катаал шарттары айыл чарбасынын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизүүдө. 1953-жылы ишке ашырылган агрардык реформа жакшы натыйжаларды берди. Дыйкандар жер үлүштөрүн алышкан, коммуналар пайда болгон. 1958-жылдан тартып жүгөрүнүн айдоо аянты кеңейди жана анын айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жалпы аянттарындагы салыштырма салмагы

40 процентке чейин өстү; айдалган аянттын калган 50 процентин буудай жана пахта, калган 10 процентин кант кызылчасы жана башка айыл чарба өсүмдүктөрү ээлейт. Актоо районунун экономикасы дээрлик айыл чарбага негизделген, аймакта бир жылда үч жолу түшүм алынат. Мисалы: Мунако жүзүм сорту өзгөчө даамы жана жогорку түшүмдүүлүгү үчүн бүт Кытайда жогору бааланып, Пакистан менен Россияга экспорттолот. Айдоо жерлеринин аянты 224 000 му, анын ичинен 1 362 500 муң токойлуу жер, 11 599 800 му жайыт жана 1,07 м айдоо жери киши башына туура келет.

2015-жылы Артуш шаарынын ИДПсы 760 миллион юань, анын ичинде негизги өнөр жай үчүн 210 миллион юань, экинчи өнөр жай үчүн 152 миллион юань жана үчүнчү өнөр жай үчүн 393 миллион юань болгон. Калктын жан башына ИДП 3336 юан болсо, дыйкандар менен малчылардын кирешеси 1673 юанды түзөт.

1989-жылы саламаттыкты сактоо системасын реформалоо башталган. 2005-жылы медициналык мекемелердин жалпы саны 93кө жетти, 1922 койкалуу ооруканалар бар. Жогорку медициналык билими бар кызматкерлердин саны 2620 адамды, орто медициналык билими барлар 21 33 адамды түзөт [5].

2020-жылга карата Кызылсуу районунда 265 толук эмес мектеп, 53 орто мектеп, 10 ар кандай адистиктеги техникум, төрт мектеп (педагогикалык, медициналык, айыл чарба жана финансы), Синьцзян телерадиоберүү университетинин бир филиалы болгон. Учурда Кыргызстан менен Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу округунун ортосунда билим берүү тармагында студенттерди жана педагогикалык тажрыйба алмашуу үчүн үзгүлтүксүз байланыштар түзүлүп келет.

Жаңы Кытайдын 50 жылында Шинжаңда транспортто чоң өзгөрүүлөр болду. Буга чейин узундугу 175 чакырымды түзгөн бир гана жол бар болчу. Аксудан Кашкарга чейин. Учурда райондун транспорттук жолунун жалпы узундугу 2331 км; Улугчат, Акчий, Актоо, Гоюн айыл жолдору курулуп, 61 көпүрө курулган. Экономиканы өнүктүрүүдө транспорттун чоң ролун эске алуу менен өкмөт транспортко чоң маани берет. “Бай болгун келсе – жол сал” деген идея өзүнчө ураан болуп калды. Учурда айыл ичиндеги жолдорду курууга жана реконструкциялоого жыл сайын субсидиялар бөлүнүүдө.

Инфраструктура. Бүгүнкү күндө Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу облусунда жана Шинжаңдын бардык аймагында санариптик микротолкундуу электр линиялары курулган. Артуш шаары жана Автономиялуу округдун Актоо, Акчий жана Улугчат уездери түз шаар аралык телефон байланышы менен жабдылган, абоненттердин саны тынымсыз өсүүдө. Санариптик жана мультимедиялык байланыш тармактары өнүктүрүлүп, СУАРдын бардык район-шаарларын камтыган кең тилкелүү банкоматтар тармагы түзүлүп, шаардык кең тилкелүү IP тармагы курулууда.

Кызылсуу-Кыргыз автономиялуу округунда – 3 райондук, 1 шаардык почта телеграфы, 39 почта бөлүмү, мисалы, Сумтак Топо, Кошсу почтасы. 1950-ж. телерадиоберүү калыптанган. 1982-жылдан Артуш, Акчий уезддеринде кыргыз, уйгур жана кытай тилдеринде уктуруулар жүрүп жатат. “Кызылсуу кабарлары” берүүсү үзгүлтүксүз кыргыз тилинде көрсөтүлөт.

2018-жылы ички туристтердин жалпы саны 2,4 млн.го жетип, туризмден түшкөн жалпы киреше 920 миллион юаньга жетип, өткөн жылга салыштырмалуу 41,44 % өстү.

Белгилей кетсек, бүгүнкү күндө кыргыз-кытай мамилелери динамикалуу өнүгүп жогорку деңгээлде турат. Быйыл Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин түзүлгөнүнө 30 жыл толот. 1992-жылы Кытай мамлекетибиздин эгемендүүлүгүн биринчилерден болуп тааныган. Ошол учурдан тартып Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы достук, эгемен коңшу мамлекеттер катары мамилелердин жаңы тарыхы башталды. Чейрек кылымдан бир аз ашык убакыттын ичинде эки тарап эки тараптуу кызматташтыкты кадам сайын өнүктүрүп, чындап келе жатат. Бул мезгилдин ичинде эки мамлекеттин өз ара аракеттенүүсүнүн дээрлик бардык тармактарын камтыган бекем укуктук база түзүлдү. Стратегиялык өнөктөштүктү бекемдөөгө эки өлкөнүн ортосундагы өз ара ишеним, салттуу достук жана жакшы коңшулук мамилелер түрткү болууда.

Адабияттар:

- Абдалиева Г.К. Кытайлык кыргыздардын руханий маданияты (1949-2004 жж.) (Духовная культура китайских кыргызов в период с 1949 по 2004 гг.). - Бишкек, 2008.
- Petr Kokaisl. Kyrgyz Minorities in China. Inner Asia 14(2012): 383-402/ Global Oriental.
- www.stats.gov.cn/ National Bureau of Statistics of China.
- www.stats.gov.cn/ National Bureau of Statistics of China
- Турдуева А. Кытайдагы кыргыздардын социалдык абалы (1950-1990 жж.) (Социальное положение кыргызов в Китае в период с 1950 по 1990 гг.). - Бишкек, 2001.
- Абдалиева Г.К. Кытайлык кыргыздардын руханий маданияты (1949-2004 жж.) (Духовная культура китайских кыргызов в период с 1949 по 2004 гг.). - Бишкек, 2008.
- Айса уулу Э. Байыркы кыргыз маданиятынан даректер. - Кызылсуу кыргыз басмасы, 2005.
- Турдуева А. Кытайдагы кыргыздардын социалдык абалы (1950-1990 жж.) (Социальное положение кыргызов в Китае в период с 1950 по 1990 гг.). - Бишкек, 2001.
- Кэцзэлэсу кээркэцзэ цычжичжоу тунци няньцзян 2000 (Статистический ежегодник Кызылсуу - Кыргызского автономного округа). - Артуш, 2001-2020.
- Кэцзэлэсу кээркэцзэ цычжичжоу цзунхэ нун е цюйхуа (Комплексное сельскохозяйственное районирование Кызылсуу-Кыргызского автономного округа). - Артуш, 1991.
- Кэцзэлэсу кээркэцзэ цычжичжоу уши нянь шэхуй цзинци тунци цзыляо (1954-2003). - С. 157.
- Чжунго де кээркэцзэ. - Урумчи: Народное изд-во Синьцзяня, 2008. - С.78.
- Синьцзян тунци няньцзянь, 1999 (Статистический ежегодник по Синьцзяну, 1999). - Урумчи, 1999, 2019.
- Petr Kokaisl. Kyrgyz Minorities in China. Inner Asia 14(2012): 383-402/ Global Oriental.
- Stanley Toops Demographics and Development in Xinjiang after 1949 East-West center. Washington. No. 1. 2004.
- Yunhui, Jin Ed. A general Survey of Economic and Social Developemnt in Xinjiang, Beijing: Minzu Chubanshe, 1998, quoted in Yuan Kang Wang, “Toward a Synthesis of the Theories of Peripheral Nationalism”, Asian Ethnicity, 2:2, Sep.2001. Xinjiang Uighur Autonomous Region Statistics Bureau, April 12, 2001.
- https://mfa.gov.kg/kg/main/page?page_id=214.